

The article deals with establishment and the organization by the Russian autocracy of the recruitment obligation on the territory of Right-bank Ukraine of the end of the XVIII century.

Key words: *recruitment, Right-bank Ukraine, administration, army.*

Отримано: 4.10.2011

УДК 94(477)«10/13»+355.4

С. В. Терський

ВОЛИНСЬКА ДІЛЯНКА ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ШЛЯХУ «ІЗ ХОЗАР У НЕМЕЦЬ» У X-XIII ст.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Схід-Захід» на Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цих шляхів в системі трансконтинентальних зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: *археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.*

Роль військово-стратегічних шляхів у розвитку регіонів та держави в цілому важко переоцінити. Серед тих, які з'єднували Русь із Заходом провідне місце завжди належало шляхам які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою вісю мікрорегіонів.

Загальна мережа основних торговельних шляхів на території Галицько-Волинської держави за писемними джерелами простежувалась І. Крип'якевичем та В. Пришляком [8, 11], а загальноруська мережа на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим [12].

У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи серед доріг галицько-волинського регіону спеціально розглядався лише один трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях «із хозар в немец». Цьому питанню присвятили спеціальні розвідки вчені кінця XIX- першої половини XX ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [7, 27, 28]. У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання ділянки цього шляху в околицях Лучеська та Пересопниці [14, 17, 18], давалась історична оцінка визначній ролі, яку відіграв у освоєнні та формуванні території Волинського князівства цей шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими столицями Волині – Дорогобужем та Володимиром. Проте, у зга-

даних роботах, написаних до 1990-х рр., не узагальнені підсумки цілеспрямованих досліджень пам'яток цієї території, зокрема, Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987–2009 рр.

Як відомо шляхи сполучення та первісного розселення залежали від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.). Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Унаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який загалом був закріплений у часи Київської держави. Визнано, що потужні адміністративні центри формуються у межах контактних зон. Для Правобережжя басейну Дніпра така контактна зона сформувалася протягом I тис. н.е. вздовж межі Лісостепу та Полісся. По берегах Горині та її притоки Стубли, Стиру, Західного Бугу сформувались потужні землеробські регіони, які змінили первісний ландшафт та визначили межі т.зв. Опілля. Саме в такій контактній зоні формувався, наприклад, центр східного слов'янства – Київ [24].

Стратегічна важливість території Волинського Опілля та взаємна пов'язаність її східної та західної частин були очевидними у процесі формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над центральним варіантом трансконтинентального шляху точилися найбільші війни XI – початку XIII ст.

Поселення контактної зони активно розвивались починаючи, принаймні, з VIII ст., свідченням чого є зародження торговельно-ремісничих осередків у Лучеську та Пересопниці [19, с.23; 21, с.200]. Саме зародження ланцюга укріплених поселень на його волинській ділянці вказує на початок активного функціонування шляху з переправами [17]. Саме в місці найзручнішої переправи через р. Стублу у X ст. виникає Білівське городище [19, с.22]. Протягом X ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Лучеськ, та інші [23, с.230].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Волині XI-XIV ст. Їх напрямки на початковому етапі – X – першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII – першій половині XIV ст. – напрями політичної експансії волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією, що з'єднувала Київ з Західною Європою, як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відзначений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста [9].

Шлях за маршрутом Київ – Білгород – Здвижень – Корчеськ – Дорогобуж – Пересопниця – Чемерин – Лучеськ – Володимир –

Холм – Люблін – Сандомир – Краків і далі через Прагу і Регенсбург на верхньому Дунаї до портів Атлантичного океану був остаточно налагоджений протягом XI ст. На цьому етапі необхідно було здійснити будівництво та облаштування постійних переправ та мостів, що було однією з найважливіших справ великокнязівської адміністрації в процесі освоєння території. Ця інфраструктура визначала й зручність шляху. В літописі вже наприкінці XI ст. згадані мости на дорогах з Києва до Володимира [зокрема, міст у Здвижені: 5, стб.261]. Протягом XII – середини XIII ст. мости неодноразово згадуються при описах міст Дорогобужа [1167 р., 6, стб.537] та Лучеська [1256 р., 6, стб.842].

На відрізьку між Дорогобузем та Пересопницею шлях проходив притоками р. Устя і долав її долину у районі літописного Мильська (сучасне городище неподалік с. Новомильськ). У Пересопниці шлях розгалужувався: одна гілка провадила вздовж рік Стубелки та Осенище (лівих приток р. Стубли) на Чемерин, інша – на Заречеськ.

Зібрані знахідки підтверджують повідомлення письмових джерел про розташування Чемерина на важливому трансконтинентальному шляху Схід–Захід. Відрізок цієї дороги прагнув локалізувати ще Р. Якимович [27, s.87-88]. На його думку, у Чемерині шлях мав перетинати долину річки Осенище.

Інше, ймовірно, пізніше відгалуження, яке минало центральну частину Пересопниці з Півночі, провадило мимо городища у Басовому Куті вниз по р. Устя до городища у Грабові і виходило на відомий з документа XIV ст. «Олишський гостинець» (минав долину р. Олика поруч пізнішого замку Радзівілів у м. Олика). Роботами автора статті в Луцькому та Ківерцівському районах встановлено ймовірні відрізки пролягання основного шляху на Київ. Підставою для цього висновку є часті знахідки предметів озброєння та привізної кераміки на відкритих поселеннях XII–XIII ст., розташованих вздовж річкових долин у верхів'ях р. Конопельки, в селах Романів і Хорлуپی [14, с.120-121].

Зокрема, у Хоролупах збереглося обстежене Волинською експедицією Львівського історичного музею городище XII–XIII ст., на земляних укріпленнях якого у XV–XVII ст. виріс єпископський замок [18, рис.13]. На території села та його околиць серед численних предметів княжої доби знайдено озброєння, наприклад, бронзова голівка булави, виготовлене в Києві у XII–XIII ст., що належало заможному дружиннику, вістря спису [18, рис.14]. Скарб празьких грошів XIV ст., виявлений у селі після Другої світової війни [10 срібних монет Вацлава II (1278–1305) збереглося у фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ, № інв. Н-4546): див. 26, с.402, 405], підтверджує, що через Хоролупи у XII–XV ст. пролягав магістральний торговий шлях.

Цей київський шлях, очевидно, в значній мірі співпадав із існуючою ґрунтовою дорогою Луцьк – Олика, вказаною на картах XIX ст., а в ряді випадків пролягав дещо південніше. Предмети озброєння та імпорту XII–XIII ст., зібрані на їх околицях

ці, вказують на час активного функціонування цього гостинця [14, с.120-121].

До речі, Чемерин та Хоролупи були сусідніми княжими порубіжними фортецями на кордоні Руської землі з Волинським князівством, підтвердженням чого є належність цих поселень за документах XV ст. відповідно Пересопницькому монастирю Пречистої Богородиці та луцькому кафедральному собору Св. Івана Богослова [4, с.1-2; 1, с.209].

Згадане вище відгалуження шляху Захід – Схід через Заречеськ, ймовірно, проходило ще більше на південь – через верхів'я р. Путилівки. На його існування вказує літописна згадка від серпня 1161 року, коли володимирський князь Мстислав Ізяславич, мінаючи Лучеськ, підступив з військами до Пересопниці [3, с.284]. Дорога з долини р. Стубли до р. Стир виходила, ймовірно, через Перемилівку – центральне поселення в басейні р. Козульки [відрізок дороги у межиріччі Миловиці та Козульки перевірений автором у 1989 р.: 18, с.10] повз городища «волинського» типу в Острожці та Пісникові на переправу через р. Стир у Чекні, поруч монастиря Чесного Хреста [22]. При цьому варто визнати гіпотезу Л. Махновця [3, с.543] щодо локалізації літописного Вибуча на городищі Вильбичі (нині об'єднано з с. Пісників).

Від Острожця по долині р. Тишиця (Зборів) шлях сполучався з відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Дубно [21, с.163]. За згаданою переправою через р. Стир, у Мстишині – князівській резиденції південніше Лучеська, згадується у документах початку XVI ст. «Велика дорога» [1526 р., 2, с.357], яка прямувала на Перемиль-Одесько та до згаданого мосту через р. Стир. Таким чином, замок Мстишин контролював переправу, якою шлях на Муравицю, Дубно, Крем'янець перетинав долину р. Стир в районі монастиря Чесного Хреста. Відомо, що до початку XIX ст. цією трасою також проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [13, с.1000]. Саме відгалуженнями цієї «великої дороги» рухалися «у два шляхи» війська князя Андрія Боголюбського взимку 1149-1150 рр., під час походу на Лучеськ [3, с.380-388]. Вздовж неї на обох берегах р. Стир згаданими дослідженнями зафіксовано ланцюг ранньосередньовічних поселень у вигляді майже суцільної смуги на відстані понад десять кілометрів від Лучеська [22].

Таким чином, основний шлях з Володимира на Київ обминав центральні частини таких великих міст як Пересопниця, Чемерин і Лучеськ, тому р. Стир він, ймовірно, перетинав вище Старого міста, неподалік від впадіння в неї р. Черногузки, де знаходилося острівне городище.

З літопису дізнаємося як конкретно проходила ділянка цього транзитного шляху з Лучеська на Володимир: коли Володимирко Галицький намагався помирити волинського та київського князів у 1150 р., він став військом на р. Полонній (тепер Черногузка). Отже, на захід повз Лучеськ міг проходити шлях від перепра-

ви на р. Стир при усті Полонки до її верхів'їв, де через балто-чорноморський вододіл сполучався з верхів'ям р. Луги і виходив на дорогу, що з'єднувала напряму Володимир та Перемишль. Тут шлях обминав великий лісовий масив, відомий тепер як Садівський ліс, повертаючи на Свиноухи – тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира [археологічна локалізація, див.: 15, с.44]. цей ключовий пункт згаданий в літописі під 1156 р., як місце зустрічі військових загонів князів Юрія Володимировича (Долгорукого) та Ярослава Осмомисла, які у грудні 1156 р. послідовно намагалися вибити своїх противників князів Ізяславовичів спершу з Лучеська, а потім з Володимира [6, стб.482].

Поміж Свиноухами та Володимиром існувало декілька оборонних рубежів на підступах до столиці: укріплений центр на острові у заплаві ріки в Локачах [15, с.42] та острівне укріплення в ур. «Замчисько» поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які займав однойменний монастир, та городище – боярська садиба в ур. Гребелька у Бужковичах. На цих островах, згаданих як у різний час, як «Монастирщизна», «Межилаужжя», «Липовець», «Замчисько», «Уніяцький цвинтар» за документом 1452 р., стояла однойменна церква [2, с.20]. Саме тут було зручне місце для влаштування застави-«рогатки». Шлях по долині р. Луга від неї до дитинця Володимира для кіннотника займає близько години [23, с.113].

Як свідчить літопис під 1287 р., саме на бужковицьких полях зупинився хан Телебуга, шантажуючи володимирських князів можливим вторгненням на міську територію [6, стб.892; 24, с.103; звідси виразно спостерігаються монастирські споруди Святої (Княжої) гори в селі Зимно]. З цього факту видно, що Бужковичі до міста юридично вже не належали. Саме літописне село займало пагорб, зайнятий існуючою сьогодні дерев'яною Соборно-Богородицькою церквою 1766 р. [15, с.43; 23, с.113].

Монастир Чесного Хреста, який уперше згадується в документах XV ст. [2, с.20], був розташований також поруч з розвилкою доріг на Крем'янець–Шумськ та на Сокаль–Львів. Це бачимо також з літописної згадки 1287 р. про похід Телебуги [6, стб.892]. Тоді кожен з князів, які володіли різними частинами держави, зустрічав хана на межі своїх володінь: луцький князь Мстислав – на р. Горині, очевидно, в районі Тихомля, де була переправа; володимирський князь Володимир – на р. Липі коло Перемиля, а князь Лев – на бужковицьких полях, куди виходила на гостинець львівська дорога [23, с.113]. Вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Далі шлях проходив правим берегом р. Луги на Житані та Хвалимичі, згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [6, стб.486, 850, 892]. З першим літописним селищем необхідно пов'язувати пам'ятки, розташовані на мисах та останцях у заплаві лівого бе-

рега р. Луги східніше та північніше від сучасного села в урочищі Селисько та Замок [23, с.109].

Очевидно, на місці давнішої боярської садиби знаходився укріплений двір князів Чорторийських у Сільці [2, с.48], розташований при злитті приток р. Луги. Окрім боярських садиб, на цій території згадані князівські села: Березовичі та Садів, згадані у дарчій грамоті князя Володимира Васильковича монастирю Св. Апостолів 1287 р. [6, стб.904]. Знахідка дорогого князівського меча прибалтійської роботи у Садові та ще одного меча у Торчині є свідченнями військових конфліктів XII–XIII ст. вздовж шляху з Лучеська на Володимир [21, с.171, рис.149: 1].

Важливим пунктом цього передмістя княжого Володимира були пам'ятки в околиці сучасного с. Зимно. На Княжій (Святій) горі, де тепер розташовано монастир, за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів, до якої по заплаві р. Луги від дитинця вів земляний насип т. зв. «княжого дороги» [23, с.104].

На схід від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, був сільський парохіальний храм Св. Миколая з давнім кам'яним хрестом – пам'яткою прибалтійської торгівлі XIV–XV ст. [10; 23, с.109].

У XII–XV ст., не дивлячись на занепад арабо-іранських держав, ця дорога на відрізку Волинь – Київ не втратила своєї колишньої ваги. Її лише доповнив меридіональний Дністровський шлях, який раніше мав для торгівлі місцеве значення [12, с.343; 16]. Він охоплював не лише міста по р. Західний Буг, але й мав відгалуження. Таким чином, період активного функціонування центрального широтного шляху через Волинь припадає на XI–першу половину XIII ст. З активним економічним функціонуванням цього шляху пов'язані зокрема міцні політичні зв'язки Волині з Києвом, що засвідчені протягом XI–XIII ст. [25, с.134].

Його розквіт був викликаний потребами східної торгівлі, а занепад визначив розгром військами Бату-хана взимку 1240–1241 рр. ключових міст Правобережжя Дніпра. Йому на зміну приходять шляхи, який з Білгорода повертав на Котельницю – Полонне – Ізяслав – Тихомль – Шумськ – Кременець – Перемиль – Бужковичі – Володимир і забезпечував зв'язки Сходу через територію Волині із Центральною та Північною Європою [23, с.113].

Таким чином, у XII–XV ст., не дивлячись на занепад арабо-іранських держав, сполучення на відрізку Волинь–Київ зберігало велику вагу. Його доповнювали різноманітні меридіональні шляхи [12, с.343; 16; 20]. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

Список використаних джерел:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – 554 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – 451 с.
3. Літопис Руський за Іпатіївським списком / перекл. А. Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 4. – Отд. 2. – К., 1859. – 567 с.
5. Полное собр. русских летописей. – М.-Л. : Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – 580 с.
6. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисією. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
7. Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.Г. Васильевский // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – № 7. – С. 121-150.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство : монографія / І.П. Крип'якевич. – Л., 1999. – 220 с.
9. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 127-143.
10. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К. Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовида») : матеріали наук. конф. (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 176-184.
11. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. – 2001. – 3. – Львів, 2001. – С. 221-228.
12. Рыбаков Б.А. Торговая и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I. – С. 330-342.
13. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии : монографія / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1889. – Т. 2. – 1120 с.
14. Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська / С.В. Терський // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – С. 120-121.
15. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наук. записки (Львів. іст. музей). – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41-67.
16. Терський С.В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) / С.В. Терський // Міжн. археол. конф. «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27-29 вересня 1994 р. : тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27-28.

17. Терський С.В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) : до постановки проблеми / С.В. Терський // Наук. записки (Львів. іст. музей). – Львів: Логос, 1995. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 73-88.
18. Терський С.В. Олика. Історичний нарис / С.В. Терський. – Львів : Новий час, 2001. – 52 с.
19. Терський С.В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис : монографія / С.В. Терський. – Рівне : Азаля, 2003. – 160 с., іл.
20. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18-24.
21. Терський С.В. Лучеськ X–XV ст. : монографія / С.В. Терський. – Львів : Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с., іл.
22. Терський С.В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С.В. Терський // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145-152.
23. Терський С.В. Княже місто Володимир : монографія / С.В. Терський. – Львів : Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с., іл.
24. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва : монографія / П.П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1970. – 220 с.
25. Толочко П.П. Южная Русь: некоторые проблемы историко-археологического изучения города / П.П. Толочко // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л. : Изд. АГУ, 1988. – С. 180-190.
26. Шуст Р.М. Монетні скарби у фондах Волинського краєзнавчого музею / Р.М. Шуст // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 395-405.
27. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / R. Jakimowicz // Rocznik Wołyński. – T. 2. – Równe, 1933. – S. 10–96.
28. Lewicki T. Le voïe Kiev-Vladimir / T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny. – T. 13. – Lwów, 1937. – S. 97-103.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of forming of East – West' strategic roads network is considered. The conclusion about the important role of this way in system of the transcontinental communications of the East Europe is proved and also during formation of territory and fortifications network of the Volhynian principality.

Key words: *archaeological sources, fortifications network, strategic roads, formation of territory, Volhynian principality.*

Отримано: 27.08.2011